

**“DİYÂR-I BEKR” BÖLGESİNDE KURULMUŞ
TÜRK DEVLETLERİ VE BEYLİKLERİYLE İLGİLİ
TARİHÎ ŞAHIS VE YER ADLARININ TÜRK KÜLTÜRÜ
BAKIMINDAN ANLAMI VE DEĞERİ**

**(The Meaning and Value of Historical Personal and Place Names
for Turkish Culture, Related with the Turkish States and
Principalities Found in the “Diyâr-i Bakr” Region)**

Salim KOCA*

Öz: Bugünkü Güney-Doğu Anadolu Bölgesinin büyük bir kısmını oluşturan tarihî “Diyâr-ı Bekr” bölgesi, Sultan Melikşâh zamanında fethedilerek (1085), Büyük Selçuklu Devletine ilhak olunmuştur. Bu fetih ve ilhak ile birlikte Diyâr-ı Bekr bölgesinde ilk defa Türk kitlelerinin yerleşmesi ve bölgenin Türkleşmesi faaliyeti başlamıştır. Bitlis, Erzen ve Batman’da “Dimlaç/Dilmaç veya Toğan Arslan Oğulları (1098-1394)”, Hasankeyf (Hısn-ı Keyfâ), Mardin ve Harput’ta “Artuk Oğulları (1101-1409)”, Âmid’de “Yinal Oğulları (1103-1183)” ve Ahlat’ta “Ahlatşâhlar veya Sökmenliler (1100-1207)” gibi Türkmen Beyliklerinin kurulmasıyla da bu yerleşme ve Türkleşme faaliyeti daha da kuvvetlenmiş ve yaygınlaşmıştır.

Bölgede kurulan bu ilk Türk Beyliklerine dair birçok araştırma yapılmış ve ortaya konmuş ise de, bu araştırmaların henüz yeterli ve tatmin edici düzeyde olduklarını söylemek mümkün değildir. Özellikle bu Beyliklerin kurucularının ve atalarının adlarının okunuşları, söylenişleri ve anlamlandırılmaları üzerinde hâlâ farklılıklar ve tereddütler bulunmaktadır. Meselâ, Toğan Arslan Oğulları beylerinin adı bilinen ilk atasının adının “Dimlâc mı, Dilmaç mı, Demleç mi?” olduğu hususunda tarihçiler arasında tam bir karışıklık hüküm sürmektedir. Yine aynı Beyliğin kurucusunun adı “İl Tekin mi, Yel Tigin mi, Alp Tekin mi, Tum Tigin mi” şeklinde okunmalıdır? Bu hususta da tarihçiler arasında bir birlik bulunmamaktadır. Aynı şekilde, Yinal Oğulları Beyliğinin kurucusunun adı da “İnal mı, yoksa Yinal şeklinde mi” yazılıp söylenmelidir? Bu hususta da kesin bir yargıya varılamamıştır. Ayrıca Artuklu ve Ahlatşâhlar beylerinde çokça kullanılmış olan “Sökmen” adı, yine “Sökmen mi, yoksa Sokman şeklinde mi” söylenip yazılmalıdır? Bu hususta da tarihçiler arasında karışıklıklar ve tereddütler bulunmaktadır. Biz bu bildirimizde, bu meseleyi dil ve kültür tarihi cephesinden tekrar ele alarak, bazı yeni

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, skoca@gazi.edu.tr

görüşler ileri sürmeye çalışacağız.

Ayrıca bu bildirimizde, Diyâr-ı Bekr bölgesi için bir toponimi (toponymie=yer adları) çalışmasının gerekliliğine işaret edeceğiz. Çünkü, bölgenin fethinden ve ilhakından itibaren kaynaklarda Türk topluluklarının iskânını ve Türk kültürünün hâkimiyetini gösteren birçok yer ismi geçmektedir. Bu toponimik isimler, bölgenin sadece tarihteki değil, günümüzdeki etnik ve kültür yapısına da kuvvetli bir ışık tutacak niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: *Güney-Doğu Anadolu Türkmen Beylikleri, Diyâr-ı Bekr, Dimlaç Oğlu Muhammed, Tum Tigin, Eksük Oğlu Artuk, Yinal, Sökmen el-Kutbî, Türkmen, Oğuz, Döger, Salur, Kınık, Çaruklu, Afşar, Karkın, Kanglı, Halaç, Yarukîye, Sökmenâbâd, Karaman suyu (Batman suyu).*

Abstract: *The region of “Diyâr-i Bakr”, making up most of today’s Southeastern Anatolian Region, was conquered during Melikshah’s reign (1085) and annexed into the Greater Seljuqid State. Thus, following this conquest and annexation, the settlement of Turkish population and the process of Turkification started in the region. This settlement and Turkification process strengthened and spread as Turkish principalities like the Dimlach/Dilmachids or Toghan Arslanids at Bitlis and Erzen (1098-1394), the Yinalids at Amid (1103-1183), the Artuqids at Hisn Kaifa (Hasankeyf), Mardin and Harput (1101-1409) and the Ahlatshahids or Sökmenids at Ahlat (1100-1207) were founded.*

Even though many works about the earliest Turkish principalities found in the region were made and put forward, it is not possible to say that these researches are enough and satisfying. There are still differences and hesitations especially about the readings, pronunciations and meanings of the names of establishers and ancestors of these principalities. For example, there is a complete confusion among the historians regarding the name of the first ancestor of Toghan Arslanid Principality, whether it was Dimlâj, Dilmach or Delmech. Again, how should the name of the establisher of the same principality be read; as Il Tekin, Yel Tigin, Alp Tekin or Tum Tigin? There is no established view among the historians regarding this issue. In the same way, how would the name of the establisher of the Yinalid Principality be written and pronounced; as Inal or Yinal? No common opinion has been reached at this problem. Besides, in which way should the name Sökmen used commonly among the beys of Artuqids and Ahlatshahids, be pronounced and written; as Sökmen or Soqman? Regarding this issue, there are also still confusions and doubts among the historians. Approaching from the aspect of lingual and cultural history, we will discuss this problem in our paper and try to propose new points of

view.

In our paper, we will also notify the importance of a toponymy research for the Diyâr-i Bakr region, because there are many place names found in the sources following the conquest and annexation of the region, showing the settlements of Turkish groups and the domination of Turkish culture. These toponymic names are in the character of shedding a strong light on the ethnical and cultural structure of the region not only in history, but today also.

Key Words: *Southeastern Anatolian Turkmen Principalities, Diyâr-i Bakr, Muhammed bin Dimlach, Tum Tigin, Artuq bin Eksük, Yinal, Sökmen al-Qutbî, Turkmen, Oghuz, Döger, Salur, Qîniq, Charuqlu, Afshar, Qarqîn, Qangli, Khalach, Yarukiyya, Sökmenabad, Qaraman Stream (Bitlis Stream).*

Giriş

VII. yüzyılın ikinci yarısına doğru İslâm Devletine katılan Yukarı el-Cezîre toprakları (Yukarı Mezopotamya), “*Diyâr-ı Mudar*¹, *Diyâr-ı Rabî*² ve *Diyâr-ı Bekr*” adlarıyla anılan üç idarî bölgeye ayrılmıştır. Bunlardan *Diyâr-ı Bekr* bölgesi, *Meyyâfârikîn* (Silvan) merkez olmak üzere *Âmid* (bugünkü Diyarbakır), *Erzen*, *Mardin*, *Siirt*, *Hasankeyf* (Hısn-ı Keyfâ), *Cizre* ve *Savur* gibi şehirlerle birlikte 30’dan fazla kale-kentten oluşmaktaydı (M. H. Yınanç, İA, Diyarbakır mad., III, 605 vd.; Kafesoğlu 1973: 37; Sevim 2005: III, 225). Bölge bu adı, fetih sırasında buraya gelip yerleşmiş olan “*Bekr Arap kabîlesi*”nden almıştır. Bölgenin, ne doğal sınırları ve ne de mütecanis (homojen=aynı soydan) bir ahalisi vardı. Farklı soylara ve mezheplere mensup olan Müslüman ve Hıristiyan ahali, aynı şehirlerde yan yana yaşamaktaydı.

Dört Halife ve Emevî dönemlerinden sonra uzunca bir süre Abbâsî Devletinin hâkimiyeti altında kalan *Diyâr-ı Bekr* bölgesi, IX.-X. yüzyıllar arasında, yani bir asır civarında Hamdanî ailesinin elinde bulunduktan sonra X. yüzyılın sonuna doğru (990) Mervânî ailesinin eline geçmiştir. Büveyhî hükümdarını kendisine metbu’ tanıyan Mervânî emîri, Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Beyin Bağdat’a yerleşip (1055) Büveyhî iktidarını ortadan kaldırmasından sonra Büyük Selçuklu Devletinin vassallığına

¹ Mudar Araplarının yurdu. Fırat nehrinin Sümeysat’tan Âne’ye kadar uzanan doğu havzası. Merkezi Harran olup, Urfa, Rakka, Suruç, Bire(cik), Caber ve Karkîsiyâ bölgenin en önemli şehirleridir.

² Rabî’a Araplarının yurdu. Dicle nehrinin Tell Figan’dan Tigris’e kadar uzanan havzası. Habur çayının aşağı, Zap suyunun da hem yukarı hem aşağı mecrasını kapsar. Merkezi Nusaybin’dir. Cizre, Dara (Şimiz=Oğuz), Sincar bölgenin en önemli şehirleridir.

geçmiştir (1058) (İbnü'l-Esîr 1987: IX, 422; Ebû'l-Ferec Tarihi 1945: I, 304).

Mervânî emîrleri, Hamdanî emîrleri gibi bölgede kuvvetli bir merkezî idare kurabilmiş değillerdi. Onların hâkimiyetleri, sadece etrafları kuvvetli surlarla çevrili, genellikle kalelerle destekli olan şehirlere ve bu şehirlerin ve kalelerin içine yerleşirmiş oldukları garnizonlara dayanmaktaydı.

1043 yılında, Diyâr-ı Bekr bölgesine, Irak-ı Acem (Batı İran) üzerinden kalabalık bir Türkmen kitlesi gelmiştir. Başlarında *Mansur*, *Anasioğlu*, *Boğa* ve *Göktaş* gibi beylerin bulunduğu bu Türkmen kitleleri, Diyâr-ı Bekr bölgesinde bazı yerler ile Musul ve çevresini ele geçirip, bu yerlerde yerleşmek istedilerse de, Mervânî ve Musul emîrleri buna müsaade etmemişlerdir. Büyük can kaybına sebep olan çarpışmalardan sonra Türkmen beyleri, göçerlerini alıp, Doğu Anadolu üzerinden Azerbaycan'a gitmişlerdir (1044) (İbnü'l-Esîr 1987: IX, 298-302; Urfalı Mateos 1987: 82 vd.).

Mervânî Emîrliğinin Büyük Selçuklu Devletine vassallığı, 1083 yılına, yani Sultan Melikşâh zamanına kadar devam etmiştir. Devrin anlayışına göre, her vassal hükümdar, metbu' hükümdarın siyasetine aykırı olmamak şartıyla kendi özel siyasetini serbestçe uygulayabilmekteydi. Fakat, Mervânî emîrleri, bazı Arap emîrleri gibi güvenilir bir vassal değillerdi. Hanedan, inanç ve gelenek bakımından Şîî eğilimli idi. Dolayısıyla Mervânî emîrleri, vassallık anlayışına ve hukukuna aykırı olarak, yani Büyük Selçuklu Devletinin aleyhine zaman zaman Fâtımî halifeleri ve Bizans imparatorları ile gizli veya açık anlaşmalar yapabilmekteydiler. Yine onlar, tayin ettikleri Hıristiyan idareciler vasıtasıyla zaman zaman kendi halklarına karşı İslâm aleyhtarı bir politika izleyebilmekteydiler (İbnü'l-Esîr 1987: X, 132; Turan 1980: 204; Sevim 2005: II, 648)³. Müslüman halk da bu politikaya istemeyerek tahammül etmekteydi. Özetle söylemek gerekirse, Mervânî idarecileri bu olumsuz tutumları yüzünden, sadece Müslüman halkın nezdinde değil, metbu' hükümdar olarak Sultan Melikşâh'ın nezdinde de değerlerini ve itibarlarını büyük ölçüde yitirmiş durumdaydılar.

Sultan Melikşâh, Mervânî emîrlerinden Mansur'un vassallığa aykırı davranışlarıyla Büyük Selçuklu Devletinin politikasına zarar vermeye başlaması üzerine Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethine ve ilhakına karar vermiştir (1083). Bu fetih ve ilhak faaliyeti de yine Sultan Melikşâh'ın emri ile eski

³ Mervânî emîri Mansur, başarılı bir idareci olmasına rağmen Müslüman veziri Ebû Tâhir'i tutuklatıp hapse atarken, yerine Hıristiyan Ebû Salim'i vezir yapmıştır. Bütün memuriyetlere Hıristiyanları getirmiş olan Ebû Salim, idaresinin zalimliği ve Müslümanlara karşı yaptığı haksızlıklarla herkesin nefretini üzerine çekmiştir.

Halifelik veziri *Fahrü'd-devle* komutasında *Artuk*⁴, *Hâcib Altuntak*, *Çubuk*, *Dimlâc oğlu Muhammed*, *Sunduk*, *Ayaz*, *Türşek*, *Humartaş*, *Muncuk Böri* ve *Çökürmüş* gibi Selçuklu ve Türkmen beyleri ve onların kuvvetleri tarafından 1085 yılında başarıyla gerçekleştirilmiştir (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi) 1999: XX, 54 vd., 58 vd., 63 vd., 65 vdd. ; İbnü'l-Esîr 1987: 125 vd., 132 vd., 143; Bundarî 1943: 76 vd.; Kafesoğlu 1973: 35-47; Turan 1980: 204-206; Sevim 2005: III, 225-236).

Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethi ve ilhakı, Büyük Selçuklu Devletinin sınırlarını bir hayli genişletmiştir. Fakat bu fetih, sadece devletin sınırlarını genişletmekle kalmamış; aynı zamanda Türkmen kitlelerine yeni hâkimiyet alanları ve yurtluklar da sağlamıştır. Zira, fethin tamamlanmasından sonra Selçuklu ve Türkmen Beylerinin her biri, *Fahrü'd-devle* tarafından birkaç şehir ve kale ile ödüllendirilip, memnun edilmiştir. Daha da önemlisi, Türkmen beyleri, kendilerine verilen ıktâ'ların yanı başlarında yeni kışlaklar ve yaylaklar oluşturup, arkalarındaki Türkmen kitlelerini bu yerlere yerleştirmişlerdir. Böylece bölgedeki Türkleşme ve Türk kültürünün hâkimiyeti de başlamıştır. Kuzey Irak'ta yaşayan Arap göçebeleri de, bundan sonra Diyâr-ı Bekr bölgesindeki yaylaklarına gelip gidemez olmuştur (M. H. Yınanç, *Diyarbakir* mad. İA: III, 612).

Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra (1092) geçen 10-15 sene içinde Diyâr-ı Bekr bölgesi ve çevresinde birçok Türkmen beyliği birden kurulmuştur. Bunların en önemlileri şunlardır:

- Bitlis, Batman ve Erzen'de *Dimlâc/Dilmaç veya Toğan (Doğan) Arslan Oğulları Beyliği* (1098-1394).
- Âmid ve çevresinde *İnal veya Yinal Oğulları Beyliği* (1103-1183).
- Ahlat merkez olmak üzere Van Gölü havzasında *Ahlatsâhlar veya Sökmenliler Beyliği* (1100-1207).
- Hasankeyf (Hısn-ı Keyfâ), Mardin ve Harput'da *Artuk Oğulları Beyliği* (1101-1409).

Burada hemen belirtelim ki, bu ilk Türk Beyliklerine dair bazı araştırmalar yapılmış ve ortaya konmuş ise de, bu araştırmaların henüz yeterli ve tatmin edici düzeyde olduklarını söylemek mümkün değildir. Özellikle, bu Beyliklerin kurucularının ve atalarının kullanmış oldukları adların okunuşları, söylenişleri ve anlamlandırılmaları üzerinde hâlâ

⁴ Seferin başında Artuk Bey ile *Fahrü'd-devle*'nin arası bozulmuştur. Bundan sonra Artuk Bey seferden ayrılıp gitmiştir. Diğer Selçuklu ve Türkmen beyleri ise, bölgenin fetih faaliyetine kadar savaşa devam etmişlerdir.

farklılıklar ve tereddütler bulunmaktadır. Meselâ, Toğan Arslan Oğulları beylerinin bilinen ilk atalarının adının “*Dimlâc mi, Dilmaç mi, Demleç mi?*” olduğu hususunda, tarihçiler arasında tam bir karışıklık hüküm sürmektedir. Yine aynı Beyliğin kurucusunun adı “*İl Tekin mi, Yel Tigin mi, Alp Tekin mi veya Tum Tigin mi şeklinde*” okunup söylenmelidir? Bu hususta da tarihçiler arasında bir birlik bulunmamaktadır. Aynı şekilde, Ymal Oğulları Beyliğinin kurucusunun adı da “*İnal mi, yoksa Yinal şeklinde mi*” söylenip yazılmalıdır? Bu hususta da kesin bir yargıya varılamamıştır. Ayrıca Artuklu ve Ahlatşâhlar beylerinde çokça kullanılmış olan “*Sökmen*” adı, yine “*Sökmen şeklinde mi, yoksa kaynaklarda yazıldığı gibi Sokman şeklinde mi*” söylenmelidir? Bu hususta da tarihçiler arasında karışıklıklar ve tereddütler sürüp gitmektedir. Öte yandan Artuk Oğullarının ataları olan Eksük ve Artuk Beylerin adlarının anlamı da bizi düşündürmektedir. Anlam bakımından birbirinin zıddı (karşıt) olan bu isimler, onlara bir rastlantı sonucu mu, yoksa belirli bir Türk geleneğine uygun olarak mı verilmiştir? Bu hususta da ortaya yeni bir fikir konabilmiş değildir. Biz bu yazımızda, bu meseleleri dil ve kültür tarihi cephesinden tekrar ele alarak, bazı yeni görüşler ileri sürmeye çalışacağız.

Ayrıca bu yazımızda, Diyâr-ı Bekr bölgesi ve çevresindeki bölgeler için bir toponimi (toponymie=yer adları) çalışmasının gerekliliğine işaret edeceğiz. Çünkü, fethinden ve ilhakından itibaren kaynaklarda Diyâr-ı Bekr bölgesi ve çevresindeki bölgelerde Türk topluluklarının iskânını ve Türk kültürünün hâkimiyetini gösteren birçok Türkçe tarihî yer ismi geçmektedir. Bu yer isimleri üzerinde de henüz müstakil ve kapsamlı bir araştırma ve yorum yapılabilmemiş değildir. Burada özellikle belirtelim ki, böyle bir araştırma, hiç kuşkusuz tarihî gerçekleri ortaya çıkarmak bakımından sadece ilmi değil, aynı zamanda millî bir görev olacaktır.

A. ŞAHIS ADLARI

1. “Dimlâc oğlu Muhammed ve Tum Tigin” Adları

Dimlâc oğlu Muhammed, Dimlâc veya Toğan Arslan⁵ Oğulları beylerinin tespit edilebilen ilk atası olarak gözükmektedir. Sultan Alp Arslan zamanında Anadolu’ya akın yapan ve Malazgirt savaşına katılmış olan Türkmen beyleri arasında muhtemelen Dimlâc oğlu Muhammed de bulunuyordu (Sümer 1975: IV, 203, 204, 207). Tarihî kayıtlarda Dimlâc oğlu Muhammed’in adı, ilk defa Sultan Melikşâh devrinde, yaz aylarında Anadolu’ya akın yapan, kış aylarını da Halep’te geçiren Türkmen beyleri arasında geçmektedir (Sümer 1999: II, 633). Sultan Melikşâh, kardeşi

⁵ Beyliğe adını veren Şemsü’l-devle Toğan Arslan, 1104-1137 yılları arasında Bitlis ve Erzen emîri idi. Ayrıca, Azerbaycan’daki Duvin şehri de onun idaresinde bulunuyordu.

Tutuş'u Suriye meliki tayin ettiğinde, kardeşinin emrine verdiği Türkmen beyleri arasında Dimlâc oğlu Muhammed de bulunuyordu (1078) (Sevim (İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb), 2005: II, 636; Sümer 1999: II, 639). Dimlâc oğlu Muhammed, yine Sultan Melikşâh'ın emri ile Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethi faaliyetine de katılmıştır (1083-1085) (Sevim 2005: III, 228). Bölgenin fethinin ve ilhakının tamamlanmasından sonra da Bitlis, Erzen ve Batman gibi şehir ve kasabalar Dimlâc oğlu Muhammed'e ıktâ' edilmiştir. Bundan sonra Dimlâc oğlu Muhammed'in adı kaynaklarda bir daha geçmemektedir.

Dimlâc veya Dilmaç⁶ oğlu Muhammed'in babasının adı, Arap kaynaklarında, Arapçanın imlâsıyla ancak "*dimlâc*" (دملاج) şeklinde yazılabilmektedir. Fakat Türkçe'de "dimlâc" diye bir kelime bulunmamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, bu kelime Eski Türkçede "*turkazlamak, sürgülemek*" anlamına gelen "*temle-mek*" (Kâşgarlı Mahmûd 1939: I, 337) fiilinden türetilmiş bir isim olmalıdır. Tıpkı "tıka-mak" fiilinden "tıkaç", "gül-mek" fiilinden "güleç", "döğ-mek" fiilinden "döğec" (tokmak, tokucak), "gör-mek" fiilinden "görec" (göz bebeği), k(g)ır-mak" fiilinden "gırac" (mengene), "tut-mak" fiilinden "tutaç" (maşa) isimleri yapıldığı gibi "temle-mek" fiilinden de "temleç" ismi yapılmıştır. Bilindiği gibi, XI. yüzyıldan itibaren Türkçe kelimelerin başında bulunan /t/ sesleri genellikle /d/ye dönüştürülmeye başlanmıştır. Bu duruma göre, bu kelimeyi "*dimlâc*" değil, "*temleç*" şeklinde okumak ve Türkçenin bugünkü fonetiğine göre de "*demleç*" şeklinde söylemek daha doğru olacaktır. "*Demleç*" de, kapının arkasına sürülen odun veya demir sürgü, yani mandal anlamına gelen bir kelimedir.

Dimlâc oğlu Muhammed'in yerini Hüsâmü'd-devle Tum Tigin almıştır (1098-1104). Dimlâc veya Toğan Arslan Oğulları Beyliğinin kurucusu olan *Tum Tigin*, F. Sümer'e göre, Dimlâc oğlu Muhammed'in ya oğlu ya da kardeşi idi (Sümer 1999: II, 743 vd.). Bu beyin adını Cl. Cahen "*İl Tekin*", M. H. Yınanç "*Yel Tigin*", O. Turan "*Alp Tekin*", F. Sümer de "*Tum Tigin*" (توم تگین) şeklinde okumuş ve yazmıştır. Kanaatimizce, bu ismi, *-tereddüt içinde de olsa-* en doğru okuyan ve yazan F. Sümer'dir. Zira Eski Türkçede, "*soğuk*" anlamına gelen "*tum, tumlug, tumlug, tumluluk, tumlutmak, tumlutmak, tumluglanmak*" gibi birçok kelime bulunmaktadır (Kâşgarlı Mahmûd, 1939-1941: I, 119, 211, 338, 463; II, 8, 54, 217, 221, 273, 301,

⁶ Bazı tarihçiler, Türkçe "dilmaç" (tercüman) kelimesinin yanlışlıkla "dimlâç" şeklinde yazıldığını düşünmüşlerse de bu kelime Selçuklu kültür sahasında kullanılan bir kelime değildi. Bu kelime "tolmaç veya tılmaç" şeklinde sadece Kıpçak lehçesinde kullanılmaktaydı. (K. Grønbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, (Çev. K. Aytaç), Ankara, 1992, 182, 196).

302, 305, 344, 350; III, 107, 182, 294, 295, 302, 400, 439)⁷. /t/ sesi /d/ye dönüşmek, yani “tum”, “dum” şeklini almak suretiyle bu kelime, Anadolu’da hem şahıs hem de yer ve mevki ismi olarak kullanılmaya devam etmiştir. Meselâ “*Tum Yürek*” (şahıs ismi), “*Dumlu*”⁸ (Erzurum), “*Dumlu Kalesi*” (Ceyhan), “*Dumlupınar*” (Kütahya), “*Dumbeli*” (Sökmenâbâd’ın diğer adı), “*Dumluca*” (Divriği), “*Tumtaş*” (tepe adı: Diyarbakır) vs. gibi.

Toğan Arslan Oğulları, Artuklular’dan sonra Güney-Doğu Anadolu bölgesinin en uzun ömürlü hanedanı olmuşlardır. Bitlis, Batman ve Erzen’de, daha sonra da beyliğe dahil edilen Siirt’te Toğan Arslan Oğullarından 14 bey hüküm sürmüştür. Aşağı-yukarı üç asır süren bu uzun hâkimiyet, Anadolu’nun bu köşesinde Türk varlığının ve kültürünün kökleşmesinde başlıca rol oynamıştır.

2. “İnal mı Yoksa Yınal mıydı?”

Sultan Melikşâh’ın ölümünden sonra Diyâr-ı Bekr bölgesinin (Âmid ve çevresi) hâkimiyeti, Şam meliki Tutuş’un eline geçmiştir (1092). Tutuş’un 1095 yılında Selçuklu iktidarı için girdiği mücadelede hayatını kaybetmesinden sonra Diyâr-ı Bekr bölgesinin idaresi, oğullarından Dukak’a bırakılmıştır. Bu sırada Dukak küçük yaşta olduğu için bölge bir süre komutan *Tuğ-tigin* tarafından idare edilmiştir (Sevim (İbnü’l-Adîm, *Zubdetü’l-Haleb*) 2005: II, 673). Tuğ-tigin’in bölgeden ayrılmasından sonra da Âmid’in idaresi *Sadr* adlı başka bir Selçuklu komutanına verilmiştir. Sadr ölünce de yerini kardeşi *Yınal* almıştır. Yınal Bey burada kendi beyliğini kurmuştur.

Bazı tarihçiler, Beyliğin kurucusunun adını “*İnal*”, Beyliğin adını da “*İnal Oğulları*”, bazıları da bu isimleri “*Yınal*” ve “*Yınal Oğulları*” şeklinde yazıp söylemektedirler. Bunlardan hangisinin söylenişi daha doğru ve isabetli olmuştur? Bu hususta bir hüküm verebilmek için “inal” sözünün ses özelliğini incelemek ve bu sözün Selçuklu devri kaynaklarında nasıl yazılmış olduğuna bir kere daha bakmak gerekir:

Bilindiği gibi “*inal*”, Göktürklerde, Uygurlarda, Kıpçaklarda ve Oğuzlarda kullanılan eski bir Türk unvanıdır. “*ina-*” fiil köküne *-l* (fiilden isim yapma) ekinin getirilmesiyle yapılmış bir kelimedir. “*İnanılır, güvenilir kişi*” anlamına gelmektedir. Türkler, bugün olduğu gibi eskiden de bazı kelimelerin başındaki /ı/ sesini pek iyi çıkaramamaktaydılar. “*Inal*”

⁷ Türkler, “nezele”ye soğukla ilgili bir hastalık olduğu için “tumuğu” (=dumağı) demişlerdir. Kanaatimizce bu söz “tum” ve “agu” (zehir) kelimelerinin birleştirilmesinden meydana gelmiştir. “Soğuk zehiri” demektir.

⁸ “Dumlu” (Soğuklu) sözü, Anadolu’da hem şahıs hem de yer ismi olarak kullanılmıştır.

kelimesinin başındaki /ı/ da bu tür seslerden biridir. Bunun için onlar bu kelimeyi, Selçuklu devrinde /ı/ sesini ya /i/ye dönüştürerek “*inal*” şeklinde⁹ ya da /ı/nın önüne /y/ sesini ilâve ederek “*yınal*” şeklinde söylemişlerdir¹⁰. Bu unvan ve ad, Yınal Oğullarıyla ilgili kroniklerde daima Türkçe’nin “*yınal*” (ینال) imlâsıyla yazılmıştır. (Sümer 1999: II, 715, bkz. 121 numaralı not)¹¹. Bu duruma göre, bu ismi “*İnal*” değil, “*Yınal*” şeklinde söylemek ve yazmak daha doğru olacaktır.

Tarihî kayıtlara göre, “*yınal*” unvanını son olarak Tuğrul ve Çağrı Beylerin üvey kardeşi İbrahim Yınal kullanmıştır. İbrahim Yınal’dan sonra *inal* veya *yınal* kelimesi unvan olarak değil, genellikle erkek ismi olarak kullanılmaya devam etmiştir. Burada sorulması ve cevaplandırılması gereken bir soru da şudur: Âmid’de bir beylik kurmuş olan Yınal Oğullarının Tuğrul ve Çağrı beylerin üvey kardeşleri olan İbrahim Yınal ile bir ilgisi var mıydı? Bu hususta kaynaklar hiçbir şey söylememektedir. Fakat, eski Türk geleneğine göre, Türk toplumunda ataya, yani baba ve dedeye çok değer ve önem verilmekteydi. Onların adları ve hatıraları, özellikle ölümlerinden sonra da yaşatılmak istenmekteydi. Bunun için Türkler, erkek çocuklarından birine veya birkaçına genellikle kendi baba ve dedelerinin adlarını vermekteydiler. Yınal Oğulları beylerinden birinin adının Yınal, diğerinin de İbrahim olması, bu gelenekle ilgili olabilir. Dolayısıyla Yınal Oğulları beylerinden Sadr ve Yınal kardeşlerin, İbrahim Yınal’ın oğulları veya torunları olması, hiç de imkânsız değildir.

3. “Eksük” ve “Artuk” İsimlerinin Türk Kültürü Açısından Bir Anlamı Var mıydı?

Eksük ve Artuk Beyler, Artuk Oğulları beylerinin bilinen en eski ataları olup, baba-oğul olan bu beyler, Oğuzların (Türkmen) “*Döger*” boyuna mensup idiler (Sümer 1972: 244). Bunlardan *Artuk Bey*, Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşâh dönemlerinin en yetenekli ve en muktedir Türkmen beylerinin başında gelmekteydi. Dolayısıyla Artuk Beyin arkasında Türkmen savaşçılarından oluşan kalabalık bir kitle bulunmaktaydı. Sultan Alp Arslan’ın Malazgirt savaşına katılan Selçuklu ve Türkmen beyleri arasında,

⁹ Meselâ Eski Türkçedeki “ışlamak” “işlemek”e, “ılışmak” “ilişmek”e, “ışlar veya ışlar (kadın)” “ışiler veya işler”e, “ış” “iş”e, “ışcı” “işçi”ye “ıt” “it”e dönüşmüştür.

¹⁰ Meselâ eski Türkçe’de “ır” (şarkı, türkü) sözünün önüne /y/ sesi getirilerek “yır” şeklinde de söylenmiştir. Cumhuriyet devrinin ilk Selçuklu tarihçilerinden olan Mükrimin Halil Bey de, “inal” unvan ve isminin önüne /y/ sesini aldığı görmüş ve anlamış olmalı ki, kendisi de aynı kökten gelen “inanç” unvan ve isminin önüne /y/ sesi getirerek, “yınanç” ismini yapmış ve bu ismi de soyadı olarak kullanmıştır.

¹¹ “Yınal” adı ve unvanı, Âmid’deki hanedana ait kitâbelerde, “Yınal” yerine “İnal” imlâsıyla yazılmıştır. (Sümer 1993: 112).

büyük bir ihtimalle, emrindeki Türkmen savaşçılarıyla birlikte Artuk Bey de vardı (Zahîreddîn Nişabûrî 1332: 30; Reşîdeddîn Fazlullâh 1960: 33; Sümer 1975: 198, 205, 207).

Malazgirt savaşından sonra Sultan Alp Arslan tarafından Anadolu'nun fethi için görevlendirilen Türkmen beylerinin başında da Artuk Bey geliyordu. Artuk Bey, özellikle Anadolu'da büyük bir bölge fethedebilecek ve burada kendi beyliğini oluşturabilecek yetenekte bir komutandı. Onun asıl gayesi de bu idi. Nitekim o, 1071 ve 1072 yıllarında Sivas-Tokat arasında geniş bir fetih hareketinde bulunduktan sonra Sapanca gölüne kadar ilerlemiş ve burada Bizans'a karşı isyan etmiş (âsî) olan Norman reisi Roussel'i yenip tutsak almıştı (Anna Kommena 1996: 17 vdd.). Fakat Sultan Melikşâh, Artuk Beyin Anadolu'da kalmasına ve faaliyetlerine devam etmesine imkân ve fırsat vermemiştir; 1072 yılında gönderdiği bir fermanla onu merkeze almıştır (Anonim Selçuk-nâme 1952: 8; Turan 1980: 199).

Artuk Bey, 1078 yılında Sultan Melikşâh'ın emri ile el-Ahsa ve Bahreyn'de faaliyet gösteren Karmatîleri cezalandırıp, bölgeyi Büyük Selçuklu Devletine bağladıktan sonra Kuzey Suriye'deki Selçuklu beylerinin (Tutuş-Müslim bin Kureyş) hâkimiyet mücadelesine karışmıştır (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1999: XX, 18 vd.; Sevim 2005: I, 461-469). Özellikle Şam'da kuvvetli bir meliklik oluşturmaya çalışan Tutuş, Kudüs'ü Artuk Beye iktâ' edip, onun gücünden yararlanmak istemiştir. Sultan Melikşâh, kardeşi Tutuş'un Kuzey Suriye'de Artuk Bey vasıtasıyla kuvvetler dengesini bozacak şekilde güçlenmesine müsaade etmemiştir (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1999: XX, 46, 49).

Sultan Melikşâh tarafından Diyâr-ı Bekr'in fethi ve ilhakı için görevlendirilen Selçuklu ve Türkmen beylerinin arasında Artuk Bey de bulunuyordu (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1999: XX, 57, 58, 59; İbnü'l-Esîr 1987: X, 125 vd.; el-Bundarî 1943: 76 vd.). Fakat Artuk Bey, sefere başkomutan olarak tayin edilen Fahrü'd-devle'nin emri altında faaliyet göstermeyi içine sindirememiştir. Bu yüzden daha işin başında Fahrü'd-devle ile bozuşup, seferden ayrılıp gitmiştir (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1999: XX, 58 vd.; Ebû'l-Ferec Tarihi 1945: I, 330; el-Bundarî 1943: 77).

Artuk Bey, son olarak, Türkiye Selçuklu Devletinin ilk hükümdarı Süleyman-şâh ile Büyük Selçuk Devletinin Şam meliki Tutuş arasındaki Kuzey Suriye hâkimiyeti için yapılan mücadeleye katılmıştır. Bu mücadelede Tutuş'un yanında yer alan Artuk Bey, Süleyman-şâh'ın yenilip hayatını kaybetmesi ile sonuçlanan savaşta başlıca rol oynamıştır (İbnü'l-Esîr 1987: X, 135; Ebû'l-Ferec Tarihi 1945: I, 333.; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1999: XX, 72; İbnü'l-Kalânîsi 1908: 119).

Bundan sonra ömrünün geri kalan kısmını Kudüs'te sâkin bir hayat sürmek suretiyle geçiren Artuk Bey, 1091 yılında burada öldü. Geride *Sökmen, İlgâzî, Behram, Abdülcebbâr, Siyâvuş, Alpyaruk, Bektaş ve Alptaş* adlarında 8 oğul bıraktı (İbnü'l-Ezrak, 1992: 99). Bunlardan Sökmen ve İlgâzî, babalarının yolundan gittiler ve sonunda onun idealini gerçekleştirdiler: Sökmen ve İlgâzî, 1096 yılına kadar Kudüs'ü idare ettiler. Bu tarihte Kudüs'ü Mısır Fatimîlerine kaptıran Sökmen ve İlgâzî kardeşler, Büyük Selçuklu Devletinden yeni görevler aldılar. Bunlardan Sökmen, 1101 yılında Hasankeyf'i ele geçirip, burada kendi beyliğini kurdu (Hasankeyf kolu). Sökmen, daha sonra Suruç ve Mardin'i alarak, beyliğinin topraklarını genişletti. Kardeşi İlgâzî ise 1108 yılından itibaren Mardin'e yerleşerek, burada Güney-Doğu Anadolu bölgesinin en uzun ömürlü Artuklu hanedanını oluşturdu (Mardin kolu) (İbnü'l-Ezrak 1992: 29-31; İbnü'l-Esir 1987: X, 235, 279 vd.). İlgâzî'nin yeğeni Belek de, Çubuk oğlu Muhammed'in ölümünden sonra Harput'a sahip olarak, bu beldeyi Beyliğin topraklarına dahil etti (1113). Daha sonra (1185) hanedandan II. Sökmen de burada Artuk Oğullarının Harput şubesini kurdu.

Eksük ve Artuk Beylerin adlarının okunuşlarında ve söylenişlerinde bir problem bulunmamaktadır. Fakat, anlamları birbirinin zıddı olan bu iki kelimenin baba ve oğula ad olarak verilmesi bir tesadüf müydü? Yoksa bu sözler belirli bir Türk geleneğine uygun olarak, yani bilinçli bir şekilde verilmiş isimler miydi? Öyle anlaşılıyor ki, bunlardan ikinci şık daha mantıklı ve Türk kültürüne uygun gözükmektedir. Bilindiği gibi, “*eksük*” bugünkü Türkçedeki “*eksik, noksan*” kelimesinin, “*artuk*” da “*artık, fazla, ziyade*” kelimesinin eski şeklidir. Kanaatimizce bu isimler, Eksük ve Artuk Beylere doğumlarıyla ilgili olarak verilmiş isimler olmalıdır. Çünkü, Türklerde erken doğan çocuklara genellikle “*Eksük*”, geç doğan çocuklara da “*Artuk*” isimleri verilmekteydi. Öyle anlaşılıyor ki, Eksük Bey, ana rahminde 9 ay 10 günlük süreyi tamamlamadan doğmuş idi. Artuk Bey de ana rahminde 9 ay 10 günden fazla bir süre kalmıştı. Burada, süre bakımından “*eksik ve fazla olma durumları*” söz konusu olmuştur. Dolayısıyla bu sözler, doğumlarıyla ilgili bir Türk geleneği olarak kendilerine verilmiş isimler olmalıdır.

4. “Sökmen mi Yoksa Sokman mı?”

Ahlat, Sultan Alp Arslan zamanında (1063-1072), Selçuklu ve Türkmen beylerinin Anadolu'ya yaptıkları akınlarda genellikle gaza üssü olarak kullanılmıştır. Özellikle ünlü Türkmen Beyi Afşin, İç ve Batı Anadolu'ya yaptığı akınlara hep Ahlat'tan çıkmıştır. Bu akınlardan dönüşünde de, Bizans ordularına yakalanmamak için Toros dağları üzerinden hep Halep'e inmiştir. Malazgirt zaferinden sonra Hâcib Sunduk'un idaresine bırakılmış Ahlat'a

birçok Müslüman bilgin, din adamı, mutasavvıf, sanatkâr ve tüccar gelip yerleşmiştir. Dolayısıyla Ahlat, bundan böyle İslâm dünyasında “*Kubbetü'l-İslâm*” unvanıyla anılmıştır.

Diyâr-ı Bekr bölgesi, 1085 yılında fethedilip Büyük Selçuklu Devletine ilhak edilmesine rağmen, bölgeye dahil olan Ahlat, hâlâ Mervânî emîrleri tarafından idare edilmekteydi. Mervânî emîrlерinin kötü idaresinden bıkmış ve usanmış olan Ahlat halkı, Selçukluların Azerbaycan meliki Kutbeddîn İsmail’in komutanlarından adâleti ve dirayetiyle ünlü *Sökmen*’i şehirlerine davet ettiler. Bu davet üzerine emîr Sökmen Ahlat’a gelip, şehrin idaresini eline aldı (1100). Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar da, sadakatinden ve iyi hizmetlerinden dolayı başta Ahlat olmak üzere Van gölü havzasındaki bütün şehirleri ve kaleleri emîr Sökmen’e iktâ’ etti (Turan 1973: 86; Sümer 1990: 53, 68). Böylece Ahlat merkez olmak üzere Van gölü havzasında Büyük Selçuklu Devletine bağlı yeni bir Türkmen beyliği kurulmuş oldu.

Emîr Sökmen’den sonra devrin kaynaklarında “*Sökmeniyye, Ahlatşâh ve Ermenşâh*” gibi ad ve unvanlarla anılan Sökmenli beyleri (Turan 1973: 84), Van gölü havzasına bir asırdan fazla bir süre hâkim oldular. Bu süre içinde hâkimiyet sahalarını kuzeyde Kars’a, güneyde de Silvan’a (Meyyâfârikîn) kadar genişlettiler. Kuzeyden gelen Gürcü istilâsına karşı başarıyla mücadele ederek, bölgedeki Türk hâkimiyetini korudular. Daha da önemlisi, onlar, bölgede Türk kitlelerinin ve Türk kültürünün yerleşmesinde ve kökleşmesinde başlıca rol oynadılar.

Ahlatşâhlar Beyliğinden iki bey, Artuk Oğulları Beyliğinden de yine iki bey Sökmen adını taşımıştır. Devrin tarihçileri, nasıl “Türkmen” adını Arapça’nın imlâsıyla “Turkman” (ترکمان) şeklinde kaydetmişlerse, Sökmen adını da “Sokman” (سوکمان) şeklinde kaydetmişlerdir. Dolayısıyla günümüzdeki bazı tarihçiler, bu kelimeyi Arapçanın imlâsına göre okuyup yazmışlardır. Halbuki, bu kelime Türkçe *sök-* fiil köküne *-men* (fiilden isim yapma) ekinin getirilmesiyle oluşmuş bir isimdir. Eğer bu kelime, Arapçanın fonetiğine göre söylenip yazılırsa, “sokman” olur ki, bu da günümüzdeki Türkçe’de “çizme” demektir. “Çizme” kelimesinin de şahıslara isim olarak verilemeyeceği açıktır. Üstelik XI. yüzyıl Türkçesinde “sokman” kelimesi yoktu. Bu duruma göre, Ahlatşâhlar ve Artuk Oğulları beylerinin bu adını “Sokman” değil, “Sökmen” şeklinde söylemek ve yazmak gerekir. Kaşgarlı Mahmûd, bu sözün alplere, yiğitlere verilen bir unvan olduğunu belirtir. Yine ona göre “sökmen”; “*düşman saflarını söken, bozan, dağıtan*” anlamına gelmektedir.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiyi yeniden gözden geçirecek olursak, çıkan sonuç şudur: Osmanlı devrine kadar “*yazıt, sözlük, destan ve edebî*

metinler” dışında Türk tarihi ile ilgili Türkçe eser hemen hemen hiç bulunmamaktadır. Türk tarihine dair doğrudan doğruya bilgi veren eserler ise, genellikle Türklerin komşuları ve Türk devletlerinin çatısı altında yaşayan milletler tarafından kaleme alınmıştır. Dolayısıyla bu eserler hangi dille yazılmışlarsa, Türkçe isim ve kelimeler de o dilin ses ve imlâ yapısına uydurularak kaydedilmiştir. Böylece, Türkçe isim ve kelimelerin ses yapıları ve özellikleri de bir hayli değişmiştir. Bu durum ise, Türkçe isim ve kelimeleri eski Türklerin söylediği gibi okuyup yazma hususunda bugünkü Türk tarihçilerinin ve dilcilerinin önüne büyük bir zorluk çıkarmaktadır. Bu zorluk, başta Çince olmak üzere Grekçe, Latince, Rusça ve Ermenice gibi Türkçe'nin ses özelliklerini yazmaya elverişsiz dillerde daha da artmakta ve içinden çıkılmaz bir hal almaktadır. Arap ve özellikle Fars dilleri ise, diğer dillere göre Türkçe'nin isim ve kelimelerini Türklerin söyledikleri şekilde yazmaya daha elverişli bulunmaktadır. Buna rağmen bu dillerde de Türkçe isimler ve kelimeler az da olsa bir miktar ses değişikliğine uğramıştır. Meselâ, yukarıda görüldüğü gibi, Arap tarih yazarları, Türkçe'nin “*temleç*” kelimesini ancak “*dimlâç*”, “*sökmen*” kelimesini de “*sokman*” şeklinde yazabilmişlerdir. Bu duruma göre, Dimlâç oğlu Muhammed'in babasının adını “*Dimlâç*” şeklinde değil, “*Demleç*” şeklinde okumak ve söylemek daha doğru olacaktır. Ahlatşâhlar ve Artuk Oğulları beylerinin adları da Arap kaynaklarında yazıldığı gibi “*Sokman*” değil, “*Sökmen*”dir. Ayrıca, “*inal*” unvanı ve adı da, Selçuklu devrinden itibaren genellikle “*yinal*” şeklinde yazılmış ve söylenmiştir. Öyleyse, bugün bizim de bu ismi “*Yinal*” şeklinde söyleyip yazmamız daha doğru olacaktır.

B. YER ADLARI

Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinin fethi ve bu bölgelerde ilk Türk beyliklerinin kurulmasıyla birlikte aynı bölgelerin nüfus ve kültür yapısı da temelinden değişmeye başlamıştır. Biz, yazımızın bu kısmında, Anadolu'da meydana gelen bu temel değişikliği devrin kaynaklarında geçen toponimik isimlerle (yer adları) açıklamaya ve ortaya koymaya çalışacağız.

Bilindiği gibi, Türkler, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'ya hâkim olup yerleşmelerinden sonra bazı şehirlerin, kasabaların, köylerin, kalelerin, nehirlerin, dağların yerleşmiş ve kökleşmiş eski adlarına dokunmamışlar, onları aynen korumuşlardır. Bazılarının adlarını ise, Türkçe'nin fonetiğine uydurarak, Türkçeleştirmişlerdir. Meselâ, “Sürpmari”yi “*Sürmeli*”, “Bire”yi “*Birecik*”, “Sermesacolo”yu “*Sarmısaklı*” (Erzurum), Baiberdon/Paiburth/Paipert'i “*Bayburt*”, “Akhtamar”ı “*Akdamar*”, “Direjik”i “*Dikercük*”, Ruha'yı “*Urfa*”, “Cebel-i Cur”u da “*Çapakçur*”¹²

¹² “Çapakçur” adı, 1944 yılında, yörenin eski adı olan “Bingöl”e çevrilmiştir.

yapmışlardır. Bazı şehirlerin eski adlarını da Türkçe adlarla değiştirmişlerdir. Meselâ, Artuk Oğulları beyleri, çok önem verip geliştirmiş oldukları “Duneysır” şehrinin adını, yarı Türkçe olarak “*Koçhisar*”a çevirmişlerdir¹³. Türkler, bazen yeni kurdukları şehirlere de kendi beylerinin adlarını vermişlerdir. Meselâ, onlar, “emîr Sökmen” adına izafeten kurdukları şehre “*Sökmenâbâd*”¹⁴, “Alp Yaruk” adına kurdukları şehre de “*Yarukiye*”¹⁵ demişlerdir. Yine onlar, 1191-1201 yılları arasında Saltuklu tahtında bulunan Mama Hatun adına izafeten “*Mamahatun*” (Erzurum) kasabasını, bir Türk beyinin eşinin adına ve unvanına izafeten de “*Hatuniye*” (Diyarbakır) kasabası kurmuşlardır¹⁶.

Türkler, Anadolu’da tâ işin başından itibaren Bizans kültürünü tamamen silip, kendi kültürlerini hâkim kılmak istemişlerdir. Bunun için onlar, Anadolu’da Bizans’tan aldıkları veya kendilerinin inşa ettikleri kale-kentlere genellikle “*karahisar*” adını vermişlerdir. Meselâ, Bizans’ın “*Köğonya*” adıyla andığı kale-kente, Türkler, “*Şebinkarahisar veya Şabinkarahisar*” demişlerdir¹⁷. Burada özellikle belirtmeliyiz ki, Bizans’ın “*castron*” olarak nitelendirdiği bu “*kale-kent*”lere, Türklerin “*karahisar*” demiş olmaları, bir tesadüf sonucu değildir. Bu, tamamen Türk kültürüne uygun ve bilinçli olarak yapılmış bir isimlendirmedir. Çünkü, Türklerin anlayışına göre, bu yerler, hâkimiyeti ve gücü temsil etmekteydi. Türkçe’de hâkimiyeti ve gücü ifade eden kavramlardan biri de “*kara*” idi¹⁸. Meselâ, Türk kültürünün

¹³ Koçhisar, aynı yörede hem şehir hem kale hem de akarsu ismi olarak kullanılmıştır.

¹⁴ Sökmen-âbâd, İran’ın Hoy şehrinin batısında, Türkiye sınırına yakın bir yerde olup, Hoy’a bir veya iki konak mesafededir. Adı, kurucusu olan Ahlatşâhlar’dan Sökmen el-Kutbî’den gelmektedir. Buraya Sökmen ovası da denmektedir. Osmanlı Devleti yıkılıncaya kadar Van vilâyetine bağlı sancak merkezi olarak adını koruyan belde, aynı zamanda “Dumbeli (Soğuk Beli)” adıyla da anılmıştır.

¹⁵ Alp Yaruk, Artuk Bey’in 8 oğlundan biridir. “Yarukiye”, hem şehir hem de Mardin yöresinde bulunan kalelerden birinin ismi olarak kullanılmıştır.

¹⁶ “Hatuniye”, Nusaybin’in güneyinde kurulmuş bir kasaba idi. Hangi Türk beyinin eşinin adına ve unvanına izafeten kurulmuş olduğu bilinmemektedir.

¹⁷ Bugün Anadolu’da “karahisar” adını taşıyan Selçuklu ve Türk Beylikleri devrinden kalma daha birçok kale-kent bulunmaktadır. Bunlardan en önemlilerinin adları şöyledir: “Şebinkarahisar (Bugünkü Giresun’un Şebinkarahisar ilçesi). “Karahisar-ı Behramşâh” (Bugün Yozgat ili Akdağmadeni ilçesine bağlı Karamağara köyü). “Karahisar-ı Yavaş veya Nevas” (Bugün Konya ili Karapınar ilçesine bağlı Karahisar köyü). “Karahisar-ı Demirlü” (Bugün Çorum ili Alaca ilçesine bağlı Kalehisar köyü). “Karahisar-ı Teke (Bugün Antalya ili Serik ilçesine bağlı Yanköy). “Karahisar-ı Develi” (Bugün Kayseri iline bağlı Yeşilhisar ilçesi). “Karahisar-ı Osmancık” (Bugün Çorum iline bağlı Osmancık ilçesi). “Hamam Karahisar” (Bugün Eskişehir ili Sivrihisar ilçesine bağlı Hamam Karahisar köyü).

¹⁸ “Kara” sözünün Türk kültüründe “renk ve güç, kuvvet” anlamından başka birçok anlamı daha bulunmaktadır. Meselâ, Türkler, kuzeyi “kara” kelimesiyle ifade etmişlerdir. “Karayel” (kuzey batıdan esen rüzgâr), “kara deniz” (kuzeyde bulunan deniz) gibi. Eski Türkler,

“*kara han*” (güçlü, kudretli hükümdar) unvanı ile “*karakış*” (kışın en soğuk zamanı), “*karagöl*”, “*karasu*” (kaynağı bol ve gür olan su), “*karabuğra*”¹⁹, “*karatoprak*”, “*karabasan*” (ağırlık, kâbus), “*karasevda*”, “*karabelâ*” gibi kelimeleri de hep aynı anlayışı yansıtır.

Türkler “kara” sıfatını sadece kale-kentlerin adlarında değil, çevrelerindeki dağların, tepelerin, denizlerin, göllerin, nehirlerin ve yaptırdıkları eserlerin adlarında da kullanmışlardır. Meselâ, “*Karadağ*, *Karatepe*, *Karadeniz*, *Karagöl*, *Karasu*, *Karadere*, *Kara Âmid*, *Karahan*, *Karaköprü*” vb. gibi. Bu isimlendirmelerde kara sıfatı bazen “siyah”, bazen de “güç, kuvvet, kudret” anlamında kullanılmıştır. Meselâ Âmid kalesi siyah taşlardan yapıldığı için bu kaleye “*Kara Âmid*” denmiştir.

Türkler, eski vatanları Orta Asya’da ilkbahar mevsiminde karların erimesi ile vadi tabanlarından gürül gürül akan ve yaz ortalarında kuruyan sulara, genellikle “*aksu*” demişlerdir. Yer altı kaynaklarından beslenip, hiç kurumayan sulara da, kaynağı gür, bol ve kuvvetli su anlamında “*karasu*” adını vermişlerdir. Orta Asya’da olduğu gibi, bugün Anadolu’da da Türk kültürünün bu anlayışını yansıtan “*aksu ve karasu*” adlarında birçok nehir bulunmaktadır.

Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinde kurulmuş Türk devletleri ve beyliklerinden kalma binlerce Türkçe isim bulunmaktadır. Bunlar genellikle *şehir*, *kasaba*, *köy*, *kale*, *yöre* (mevki), *dağ*, *tepe*, *ova*, *yaylak*, *kışlak*, *nehir*, *köprü*, *geçit* ve *bel* gibi yerlere verilmiş isimlerdir. Bu toponimik (toponymique) isimleri sınıflandırıp örneklendirirsek, Türk kültürünün Anadolu’daki kalıcı damgalarının neler olduğunu daha iyi görmüş ve anlamış oluruz²⁰.

1. Türk Topluluk Adlarıyla Anılan Yerler ve Yörelere

Anadolu’da büyük Türk topluluklarının adlarıyla kurulmuş veya sonradan onların adlarını almış pek çok yerleşim yeri ve yöre (mevki) bulunmaktadır. Bu Türk topluluklarından büyük bir kısmı, Anadolu’ya toplu olarak gelmiş ve burada devlet kurmuştur ki, bu Türk topluluğu artık Türk dünyasında “*Türk ve Türkmen*” adıyla anılan Oğuzlardır. Doğu ve Güney-

idarecileri, yani beyleri “ak bodun” olarak vasıflandırırken, halka da “kara bodun” demişlerdir. Onlar, ayrıca, mezara da “kara yer veya kara sin” adını vermişlerdir.

¹⁹ Türkler, büyük ve güçlü mancınıklara “karabuğra” adını vermişlerdir.

²⁰ Bu liste hazırlanırken Ebû Bekr-i Tihârî’nin “*Kitâb-ı Diyârbekriyye 1993*”, T. Sezen’in “*Osmanlı Yer Adları, 2006*”, H. Nihal-Ahmed Naci’nin “*Anadolu’da Türklere Ait Yer İsimleri, 1926*”, Z. Gökalp’in “*Kitaplar, I, 2007*”, O. Turan’ın, “*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 1973*” ve pek az da olsa İçişleri Bakanlığının “*Köylerimiz, 1982*” adlı eserlerinden ve makalelerinden yararlanılmıştır.

Doğu Anadolu bölgesinde, Oğuz veya Türkmen adlarıyla ilgili yer isimleri şunlardır: “*Türkmen veya Türkân*” (Diyarbakır), “*Türkmen Hacı*” (Diyarbakır), “*Türkmen Çelebi*” (Harran), “*Kiki maa Türkmen*” (Diyarbakır), “*Türkmenoğlu*” (Maraş) “*Harâbe Türkân*” (Diyarbakır-Urfa), “*Türkmân*” (Beyazıt), “*Türkân Celâli*” (Beyazıt), “*Türkmen*” (Malatya), “*Türkmen Deresi*” (Mardin), “*Türkmen Viran*” (Birecik), “*Türkmen Yaruh*” (Kilis), “*Türkmenli*” (Gümüşhane), “*Türkiyân*” (Çölik), “*Oğuz*” (Batman), “*Oğuz*” (Kemah), “*Oğuzeli*” (Gaziantep), “*Oğuzar*” (Çemişgezek), “*Oğuzlar*” (Elazığ), “*Oğuz Dağı*” (Erzincan), “*Bozoh(k)*” (Birecik).

Oğuzlardan başka “*Halaç, Kanglı, Çiğil, Basmıl, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Tatar, Kuman, Harez, Kumuk ve Kaçar*” gibi birçok Türk topluluğu da Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesine gelip yerleşmiştir. Bu Türk topluluklarıyla ilgili yer adları da şunlardır: “*Halaç*” (Van), “*Kanglı Madrabı*” (Diyarbakır), “*Çekil/Çiğil*” (Diyarbakır), “*Bismil/Basmıl*”²¹ (Diyarbakır), “*Kara Koyun*” (Siverek), “*Koyunlu Hisar*” (Koyulhisar) (Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 116)²², “*Harez*” (Kızıltepe) “*Tatar Gazi*” (Ahlat), “*Tatara*” (Diyarbakır), “*Tatar*” (Elazığ), “*Kuman*” (Hınıs), “*Kuman*” (Hozat), “*Kuman Karyesi*” (Şebinkarahisar), “*Kumuk*” (Eleşkirt), “*Kaçar*” (Harput).

2. Oğuz Boy Adlarıyla Anılan Yerler ve Yörelere

Bugün Türk dünyasında 24 Oğuz (Türkmen) boy adının yerleşim adı olarak görüldüğü tek ülke Anadolu'dur. Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinin fethedilmesi ve Türkmen Beyliklerinin kurulmasıyla birlikte bu bölgelerde Oğuz boylarının yerleşmesi de başlamıştır. Bugün bu bölgelerde Oğuz boylarının yerleşmesine tanıklık eden birçok yer ve yöre adı bulunmaktadır. Bu Oğuz boylarının adları şunlardır: “*Döger*” (Diyarbakır-Urfa), “*Döger*” (Siverek), “*Salur*” (Karacadağ), “*Kınık*” (Ahlat), “*Kınık*” (Şebinkarahisar), “*Baş Kınık*” (Malatya), “*Tat Kınık*” (Malatya), “*Kınık*” (Birecik), “*Kınık*” (Adıyaman), “*Bayat*” (Siverek), “*Ayvaz Bayatı*” (Beyazıt), “*Şam Bayatı*” (Adıyaman), “*Çarugî/Çaruklu*” (Diyarbakır), “*Kanlı-avşar*” (Birecik), “*Avşar*” (Malatya), “*Beydili*” (Birecik), “*Bayındır*” (Keban), “*Bayındır*” (Malatya), “*Bayındır*” (Tutak), “*İğdir*”, “*Karkın Dere*” (Kızıltepe: Diyarbakır), “*Dede Kargın*”²³ (Kızıltepe), “*Karakeçi*”

²¹ “*Salur, Çaruklu, Kanglı, Halaç, Çiğil, Basmıl ve Harez*” gibi Oğuz boyları ve Türk toplulukları, Harezşâhlar hükümdarı Celâleddin Harezşâh Mengüberti ile Doğu Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir.

²² Türkmenler, buraya genellikle “*Koyla Hisar*” demişlerdir. Devrin kaynakları da bu ismi böyle kaydetmişlerdir. Bugün bu yer “*Koyulhisar*” şeklinde anılmaktadır.

²³ Daha fazla bilgi almak için bkz. Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 38.

(Siverek), “Çuhur (Çukur) Sa’d”²⁴, “Karaman”²⁵ köyü” (Divriği), “Karaman köyü” (Elbistan), “Karaman köprüsü” (cisrü’l-Karaman: Batman), “Karaman suyu (ab-ı Karaman: Batman) gibi.

3. Şahıs Adlarıyla Anılan Yerleşim Yerleri

Anadolu’da Türk kültürüne mâl olmuş yer isimlerinin başında, “Battalgazi” (Malatya) ve “Seyitgazi” (Eskişehir) gibi ilk İslâm gazilerinin adları gelmektedir. Bunları “Artuk (Artuk-âbâd, bugün Artova: Tokat), Afşin ve Tutak” gibi Anadolu’ya akın yapan ve Anadolu’nun fethine katılmış olan ilk Selçuklu beylerinin adları takip etmektedir. Bazı yerleşim yerlerinin eski adları bu beylerin adlarıyla sonradan değiştirilmiştir. Meselâ, eski “Yarpuz, Efsus” adı “Afşin”e (Maraş), eski “Antab” adı da “Tutak”a (Ağrı) çevrilmiştir. Bugünkü Ağrı iline bağlı Doğubeyazıt ilçesi bu adını, XIV. yüzyılın sonlarında burada kale komutanlığı yapmış olan Bayezid beyden almıştır. Kalenin önceki adı, “Aydın” idi (Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 75)²⁶. Erzurum’un *Hasankale*’sine de bu ad, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’ın adına izafeten verilmiştir (Turan 1973: 34). “Sökmenâbâd” Ahlatşâhlar Beyliğinin kurucusu Sökmen el-Kutbî adına, “Yarukiye” de Artuk Beyin oğullarından Alp Yaruk adına kurulmuştur. Bu arada, “Dede Korkut Destanları”nda bir halk bilgesi olarak karşımıza çıkan “Korkut Ata” da unutulmamış olup, hatırası bir yer ismiyle (Korkut: Muş) yaşatılmıştır. Öte yandan Doğu Anadolu’da özellikle, “Horasan Baba (Horasan: Erzurum), Velibaba (=Veliler köyü: Erzurum), Özbey Baba (Özbey köyü: Erzurum) gibi evliyaların tekke ve zaviyelerinin etrafında da birer yerleşim yeri oluşturulmuştur.

4. Eski Türk Devlet Teşkilâtındaki İkili Sisteme Göre Verilmiş Yer Adları

Eski Türk devletlerinin yapısında ikili sistem hâkimdi. Dolayısıyla eski Türk devletlerinde “ülke, halk, teşkilât ve memuriyetler” genellikle “doğu-batı, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük” şeklinde hep ikiye ayrılmaktaydı. Bu anlayışın ve uygulamanın bir örneğini “Âmid” (Diyarbakır) şehrinin yapısında da görmek mümkündür. Meselâ Osmanlı devrinde (1530) Âmid şehri, “Âmid-i Şarkî” ve “Âmid-i Garbî” şeklinde birbiriyle bitişik iki kasaba halinde idi. Şehir bu özelliğini, Osmanlı Devletinin sonuna kadar devam ettirmiştir. Ayrıca, “Yukarı Ağadeve-Aşağı Ağadeve” (Karaköse) (Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 85), “Aşağı Oğuzdan-

²⁴ Sa’dlu, Akkoyunlu topluluklarına bağlı boylardan biridir.

²⁵ “Karaman”, Oğuzlara mensup bir topluluğun adıdır.

²⁶ Cumhuriyet devrinde İstanbul’daki Beyazıt ile Ağrı’nın ilçesi Beyazıt’ı birbirine karıştırmamak için ikincisinin önüne “doğu” sıfatı eklenmiştir.

Yukarı Oğuzdan” (Ahlat), “*Gölcük-i Ulyâ ve Gölcük-ı Süflâ*” (Yukarı Gölcük-Aşağı Gölcük: Harput), “*Kopuz-ı Ulyâ-Kopuz-ı Süflâ*” (Eleşkirt), “*Yukarı Balahor-Aşağı Balahor*” (Ergani), “*Yukarı Sarıkaya-Aşağı Sarıkaya*” (Tercan), “*Yukarı Karnik-Aşağı Karnik*” (Hozat), “*Yukarı Kaçar-Aşağı Kaçar*” (Hozan), “*Büyük Karkın-Küçük Karkın*” (Kilis), “*Pasin-i Ulyâ (Hasankale)-Pasin-i Süflâ (Zanzak)*”, “*Tercan-ı Ulyâ-Tercan-ı Süflâ*”, “*Livâne-i Ulyâ-Livâne-i Süflâ*” (Çıldır-Batum) gibi kasaba ve köyler de aynı anlayışa uygun olarak kurulmuştur. Aynı anlayış, boy düzeninde de geçerliydi. Meselâ, XV. yüzyılda Urfa yöresinde oturan ve Osmanlı Devletini kuran Kayı boyu ile akraba olan “Keçili” aşiretleri, “*Ak Keçilü-Kara Keçilü*” olmak üzere iki cemaat halinde yaşamaktaydı (Kitâb-ı Diyârbekriyye 1993: 234).

Bilindiği gibi, Türkiye Türklerinin ataları olan Oğuzlar, XI. yüzyılda 24 boy halinde idi. Bu teşkilâtın bir yansımasını, Diyâr-ı Bekr bölgesindeki oymakların teşkilâtlanmasında da görmek mümkündür. Zira, Osmanlı devrinde Diyâr-ı Bekr yöresindeki oymaklar, tıpkı Oğuzların boy teşkilâtında olduğu gibi “*24 bölük*” halinde teşkilâtlanmıştır (Sümer 1972: 209).

5. Renklerle Tanımlanmış Yer ve Yöre Adları

Türkler, şehir, kale, deniz, göl, dağ, nehir ve yörelere genellikle “*kara, ak, kızıl, sarı, ala, alaca, gök ve gökçe*” gibi renklerle tanımlanan isimler vermişlerdir. Meselâ, “*Kara Aras*” (bugünkü Karaz köyü: Erzurum), “*Karamağara*” (Kahta), “*Karamağara-i Gerger*” (Gerger-Adıyaman), “*Karaçuk*” (çay ve dağ) (Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 77)²⁷, “*Karadere*” (Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 131, 252)²⁸, “*Kara Cavlakî*” (Âmid), “*Kara Cumeki*” (Âmid), “*Kara Sevil*”, “*Karataş*”, “*Kara Kerdunker*” (çay), “*Karaköprü*” (Erzurum, köprü: Diyarbakır), “*Karahisar*” (bugünkü Şebinkarahisar), “*Karadeniz*”, “*Karaağaç*” (Divriği), “*Karataşlar*”, “*Karakilise*” (=Karaköse)²⁹, “*Karahan*” (bugünkü adı Dağbaşı: Siverek), “*Karabük*” (Bitlis), “*Karayazı*” (Erzurum), “*Karabel vilâyeti*”, “*Karakoç*” (Diyarbakır), “*Karahan*” (Diyarbakır), “*Karakoç*” (İspir), “*Karakoç*” (Kiğı), “*Karaağıl*” (Bulanık), “*Karaâmid*” (Diyarbakır), “*Karabahçe*” (Siverek), “*Karacurun*” (Urfa), “*Karaçoban*” (Erzurum), “*Karadiğın*”

²⁷ Bilindiği gibi “Karaçuk”, Oğuzların (Türkmenler) eski yurtları olan Seyhun (Sir Derya) havzasında bir dağ ve şehir (Farab=Karaçuk) adı idi. Ünlü Türk filozofu Farabî burada doğmuştur. Türkmenler, bu adı unutmamışlar, Anadolu’da dağ ve çay adı olarak tekrar kullanmışlardır.

²⁸ Nusaybin’in güney doğusunda ve Musul yolu üzerinde bulunmaktadır. Suriye sınırları içinde kalmıştır. Demiryolu durağı olup, bugün de aynı adla anılmaktadır.

²⁹ Karaköse, 1938 yılında “Ağrı” adını almıştır.

(Erzincan), “*Karahasan*” (Malazgirt), “*Karakeçi*” (Siverek), “*Karakoçan*” (Elazığ), “*Karakoyunlu*” (Iğdır), “*Karaköy*” (Muş), “*Karakulak*” (Erzincan), “*Karakurt*” (Kars), “*Karaoğlan*” (Tunceli), “*Karasu*” (Van), “*Karaurgan*” (Kars), “*Karacakale*” (Batman), “*Karacadağ*”, “*Akziyaret*” (Urfa), “*Akşehir*” (Akşehir ovası, Akşehirâbâd: Erzincan. Ayrıca Ahalkalek’in eski adı), “*Akgevir*” (Mardin), “*Akdemir*” (Tunceli), “*Akpınar*” (Diyarbakır), “*Akşar*” (Bitlis), “*Aktepe*” (Ağrı), “*Aktuzla*” (Malazgirt), “*Akkaya*” (Kars), “*Akçaderbent*”, “*Akçakale*” (Harapreşmenkuş=Urfa, Diyarbakır, Hasankeyf), “*Akçapınar*” (Tunceli), “*Akçasır*” (Kulp), “*Akkaya*”, “*Akçahisar*”, “*Akçahan*”, “*Aksu*”, “*Aksu-yu Mihriban*”, “*Alacadağ*” (Palandöken), “*Alacakaya*” (Elazığ), “*Aladağ*”, “*Kızılhöyük*”, “*Kızıltepe (Koçhisar: Mardin)*”, “*Kızılsu*” (Şırnak), “*Kızılkilise*” (Nazımiye=Tunceli), “*Kızılören (Sepid-rud)*”, “*Kızılağaç kışlağı*”, “*Gökçe Deniz*” (göl) (Sümer, 1957: XXI, 429-447)³⁰, “*Sarıçiçek*” (Kars), “*Sarukaya*” (Tercan), “*Alagez*” (dağ), “*Sarıkamış*”, “*Sarısu*” (Ağrı), “*Sarıçiçek*” (dağ ve yayla), “*Gökoğlan*” (Erciş), “*Gökçe*” (Van), “*Göksu*” (*Ab-ı Gök*), “*Gökçeköy*” gibi.

6. Hayvan ve Kuş isimleriyle Tanımlanmış Yer ve Yöre Adları

Türkler, tıpkı Orta Asya’da olduğu gibi Anadolu’da da besicilik faaliyetlerine devam etmişlerdir. Dolayısıyla onlar, hayatlarında önemli bir yer tutan bu kültürlerini yer isimlerine de yansıtmışlardır. Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerinde Türkçe, çeşitli hayvan ve kuş isimleriyle tanımlanmış birçok yer ve yöre bulunmaktadır. Bunlardan bazılarının adları şunlardır: “*Koçhisar* (bugünkü Kızıltepe), *Koyunlu* (Koyunluhisar), *Ağadeve* (Karaköse), *Devegeçidi* (Diyarbakır), *Deveboynu* (Erzurum-Hasankale), *Devesuyu*, *Deve Kapısı* (Bab-ı Deve), *Deve Çeşmesi*, *Buhur*³¹ *Bulak*, *Buhur Yolu* (Rah-ı Buhur: Urfa), *Dorutay* (Van), *Koyunlu*, *Dahuk* (Tavuk: Musul), *Geyikpınar* (Bitlis), *Geyiksu* (Tunceli), *Kurtalan* (Siirt), *Kurtkale* (Ardahan), *Kurtöküzü* (Kiğı), *Bey Süllün*, *Balıkligöl* (Balıhlu göl: Karaköse), *Barak*, *Kazagan*, *Doğanca* (Harhur=Kezi: Siirt), *Doğancuk*” gibi.

7. Değerli Maden İsimleriyle Tanımlanmış Yer ve Yöre Adları

Türkler, pek erken çağlarda birçok madeni bulup kullanmışlardır. Bunların başında altın, demir ve gümüş gibi madenler gelmektedir. Türkler, bu madenlere kaynaklık eden yerlere ve bu madenlerden yapılmış nesnelere yine onlarla ilgili isimler vermişlerdir. Meselâ, onlar, madenlerin çokça bulunduğu bir yer olan Altay dağlarına “*Altun Yış*” (Altın ormanı) demişlerdir. Türkler, bu anlayışlarını Anadolu’da da sürdürmüşlerdir. Doğu

³⁰ Bugünkü Gökçe göl.

³¹ Türkiye Türkleri çift hörgüçlü deveye “buhur” demişlerdir.

ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinde maden ismiyle anılan yerler şunlardır: “*Altuntaş, Altunköprü, Altun Yahşi, Altunkar* (Diyarbakır), *Altunbaşak* (Urfa), *Gümüştepe, Gümüşakar* (Erzincan), *Gümüşdere* (Sarmamsuyu: Van), *Demirköprü* (cisrü’l-hadîd), *Demirli* (Ergani), *Demirözü* (Bayburt), *Demirci* (Viranşehir=Urfa), *Demirkale* (hısnu’l-hadîd), *Demirkapı* (bugün demiryolu durağı: Nusaybin)” gibi.

8. Çeşitli İsimlerle Tanımlanmış Yer ve Yöre Adları

Türklerin hayatında “*yaylak, kışlak, yurt, dağ, göl, su* (nehir, dere), *tepe, ova* (yazı), *pınar* (bulak), *kaya, taş, geçit, boğaz, bel, bük, ark, gedik ve ağaç*” gibi yerler ve nesnelere başlıca rol oynamıştır. Dolayısıyla onlar bu yerleri ve nesnelere çeşitli isimlerle tanımlayarak veya birleştirerek adlandırmışlardır. Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinde bunlar ile ilgili yer ve yöre adları şunlardır: “*Bingöl yaylağı*” (Yaylak-ı Minköl)³², “*Mihrifer Yaylası*” (Ergani-Hazar gölü), *Sultan Yaylak* (Mardin-Diyarbakır), “*Saruççek Yaylası*”, *Maharid Yaylağı*, “*Aladağ Yaylağı*”, “*Gökçedeniz Yaylağı*”, “*Karacadağ Yaylağı*”, “*Urum Saray Yaylağı*” (bugünkü Mecidiye), “*Ulu Yaylağı*” (Palu), “*Kızılağaç Kışlağı*”, “*Sürmelü Kışlağı*”, “*Alagez Kışlağı*”, “*Collab Kışlağı*” (Harran-Rakka) (Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 57), “*Resulayn Kışlağı*” (Ceylanpınar), “*Tecelli Yurdu*”, “*Hub Yurdu*”, “*Kanlak Kapısı Dağı*”, “*Mazıdağı*” (Mardin), “*Dilektepe*” (Siirt), “*Huçeki tepesi*”, “*Balıköl*” (Karaköse), “*Hazar Gölü*”, “*Kayapınar*” (Batman), “*Sarukaya*”, “*Akmataş*”, “*Duşkaya*” (Kars), “*Güzelsu*” (*Hoşab=Van*), “*Sehl Suyu*”, “*İrmak Suyu*” (köy), “*Suşehri*”, “*Murat Suyu*”, “*Türkmen Deresi*” (Mardin), “*Esendere*”, “*Basar Pınar*”, “*Uykupınarı*”, “*Ali Pınarı*” (Diyarbakır), “*Kemah Boğazı*”, “*Devegeçidi*”, “*Otlukbeli*” (=Karakulak: Erzincan), “*Karabel*” (Sivas-Divriği), “*Karanbük*” (Sivas-Erzincan), “*Oylumağaç*”³³, “*Tarman Arığı*”, “*Mal Üyüğü*” (Çermik) gibi.

9. Yerin Biçim ve Özelliğini Yansıtan İsimler

Türkler, yer ve yörenin biçim ve özelliğine göre de isimler vermişlerdir. Bunlardan bazılarının adları şöyledir: “*Kösedağ*” (Zara-Suşehri arasında), “*Gölcük*” (Elazığ), “*Yassıçemen*” (Erzincan), “*Yabanlu Pazarı*”³⁴ (bugünkü Pazarören), “*Ovacık*” (bugünkü Ovacık: Tunceli), “*Ovacık*” (Erzurum, Urfa, Van), “*Ovakışla*” (Bitlis), “*Karaçuk*”, “*Deveboynu*” (Erzurum-

³² Bu yörede hiç yerleşim yeri bulunmadığı için yabancı öküz, eşek, ceylan, vahşi hayvanlar ve kuşlar gibi çok miktarda av, o yaylakta mevcut idi.

³³ Birecik’in kuzey doğusunda bir yöre. Bugünkü adı Oymağaç.

³⁴ Uluslar arası fuar. Geniş bilgi için bkz. F. Sümer, Yabanlu Pazarı, İstanbul, 1985.

Hasankale)³⁵, “*Alıncak*” (kale), “*Örenşehir*” (bugünkü Viranşehir: Urfa), “*Bingöl*”, “*Pamuklu*” (bugünkü adı Anbar: Diyarbakır), “*Hüyük*” (Tercan), “*Kanlak kapısı*”, “*Soğukpınar*”, “*Yücekaya*”, “*Böğürcepınar*”, “*Küçükhöyük*”, “*Kuşağaç*”, “*Kulak Yolu*” (Rah-ı Kulak), “*Kul-i Cubuh*” (çay), “*Oyak*” (Birecik-Suruç arasında bir mevki), “*Sakal Tutan*”, “*Sivrimağara*” (Urfa), “*Yıldızdağı*”, “*Bulanık*” (Bulanuh: Muş), “*Söğütlü*”, “*Bademli*”, “*Bulanık Dere*”, “*Kopuz*” (Bayburt), “*Çuhur Sa’d*”, “*Çoban Köprüsü*” (Erzurum), “*Günlük*” (bugünkü Gönük: Bingöl), “*Kutludoğmuş*”, “*Ortaköy*” (Erzurum), “*Aşağı Ula*” (Erzincan), “*Aşağıil*” (Kemah), “*Aşağı Karasu*” (Bitlis), “*Aşağı Hanık*” (Diyarbakır), “*Beşpınar*” (Batman), “*Böğürtlen*” (Birecik), “*Bölük yazı*” (Bitlis), “*Bucak*” (Siverek), “*Çal*” (Çukurca: Hakkari), “*Çatak*” (Van), “*Çatakköprü*” (Malabâdi: Silvan), “*Yedisu*”³⁶ (Bingöl), “*Çıbıktan*” (Siverek), “*Darı*” (Darıderesi=Esendere: Hakkari), “*Göle*” (Ardahan), “*Gözeli*” (Elazığ), “*Gözene*” (Malatya), “*Güçlükönak*” (Şırnak), “*Güroymak*” (Bitlis), “*Gürpınar*” (Van), “*Ilca*” (Erzurum), “*Ilcalar*” (Bingöl), “*İçil*” (Gerger-Kahta), “*İçme*” (Elazığ), “*Karlhova*” (Bingöl), “*Kavakbaşı*” (Mutki=Bitlis), “*Kaynak*” (Siverek), “*Kerburan*” (Mardin), “*Deliçay*” (Erciş), “*Kırık*” (Erzurum), “*Kırık(h)an*” (Erzurum), “*Kırkeçit*” (Van), “*Kırmızıköprü*” (Tunceli), “*Kızılağaç*” (Muş), “*Kocakoç*” (Tuncel), “*Kocaköy*” (Diyarbakır), “*Kocapınar*” (Erciş), “*Kocatepe*” (Mardin), “*Konakkuran*” (Malazgirt), “*Kozluk*” (Batman), “*Kurtalan*” (Siirt), “*Kuruçay*” (Erzincan), “*Kuzâbâd*”³⁷ (Harput), “*Kuzkışla*” (Erzincan), “*Küçükusu*” (Bitlis), “*Göynük*” (Bingöl), “*Ulu yazı*” (Urfa), “*Ovaâbâd*” (Arapkir), “*Ovabağ*” (Diyarbakır), “*Oyalı*” (Şırnak), “*Oyuklu*” (Erzurum), “*Öz pınar*” (Siirt), “*Pazaryolu*” (Erzurum), “*Sağman*” (Tunceli), “*Solhan*” (Bingöl), “*Söğütâbâd*” (Arapkir), “*Söğütlü*” (Bingöl), “*Takı mevki*” (şimdi köy: Mardin-Suvar), “*Taşburun*” (=Cennetâbâd: Iğdır), “*Taşdelen*” (Arapkir), “*Toprakkale*” (Ağrı), “*Tuğ*” (Tatvan-Bitlis), “*Tuzlagözü*” (Batman, Sivas), “*Tuzluca*” (Iğdır), “*Ulukale*” (Tunceli), “*Uluâbâd*” (Harput), “*Uzundere*” (Erzurum), “*Üzümlü*” (Erzincan), “*Yanarsu*” (Siirt), “*Yaylak*” (Urfa), “*Yayladere*” (Bingöl), “*Viranşehir*” (Urfa), “*Yeşilyazı*” (Tunceli), “*Yüksekova*” (Hakkari), “*Yazıhan*” (Malatya), “*Tecelli Burnu*” (Sivas) gibi.

Yaptığımız bu tasniften ve değerlendirmelerden çıkan sonuç şudur: Görüldüğü gibi Türkler, Anadolu’nun coğrafyasını Türkleştirirken, kültürlerinin birçok unsurunu kullanmışlardır. Özellikle, Anadolu’nun

³⁵ “Deveboynu” deyimini için bkz. İA, III, 558.

³⁶ “Yedisu”, Orta Asya’da nehir adı idi.

³⁷ Türkler, kuzeyde olan ve genellikle güneş görmeyen serin ve gölgeli yerlere kuz demişlerdir. “Kuzey” de bu kelimeden yapılmış isimdir.

bugünkü etnik yapısını belirleme bakımından meseleyi ele alırsak, bu isimlendirmenin başında, hiç kuşkusuz Türk topluluk adları, boy adları ve şahıs adları ön sırada yer almaktadır. Eski Türk devlet teşkilâtındaki ikili sisteme göre isimlendirme de, son derece ilginç olup, bu anlayış, Türk kültürüne özgü bir özellik gibi gözükmektedir.

Türkler, Anadolu'nun coğrafyasını Türkleştirirken en çok çeşitli anlamlara gelen “*kara, ak, ala, alaca, gök, kızıl, sarı, yeşil*” gibi sıfatlarla tanımlanan isimler kullanmışlardır. Bunların sayısı bugün 3-4 bini bulmaktadır. Meselâ, bugün Anadolu'da sadece “*kara*” sıfatı ile yapılmış toponimik isim sayısı 1039'dur³⁸.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, Türkler, “*yaylak, kışlak, yurt, dağ, göl, su* (dere, nehir), *tepe, ova* (yazı), *pınar* (bulak), *kaya, taş, geçit, boğaz ve bel*” gibi isimleri, çeşitli isimlerle tanımlamak suretiyle de yer ve yöre adı olarak kullanmışlardır. Anadolu'da bu tür yer ve yöre ismi oldukça çoktur. Ayrıca Anadolu'da, hayvan, kuş ve değerli maden adlarıyla tanımlanmış veya o yerin biçim ve özelliğine göre verilmiş yer isimleri de az değildir.

Son söz olarak şunu söyleyebiliriz: Türklerden önce, hem İranlılar (Persler, Sâsânîler) hem de Müslüman Araplar, Anadolu'nun büyük kısmını ele geçirmişlerdi. Hatta bu ülkeyi, uzun sayılabilecek bir süre de ellerinde tutmuşlardı. Fakat onların bu hâkimiyetleri, Anadolu'nun ne etnik yapısı ve ne de kültür yapısı üzerinde hiçbir değişiklik yapmıştır. Sonunda Anadolu, bu fatih kavimlerden eski şekliyle Bizans'a tekrar geri dönmüştür. Fakat onlar, Anadolu'da büyük bir tahribat (yıkım) yaparak, bu ülkenin ekonomik hayatına ağır bir darbe vurmuşlardır. Çünkü Türkler bu ülkeye geldiklerinde, Anadolu ekonomisi tamamen çökmüş ve nüfusu azalmış olup, her yeri de ören vaziyetteydi. Bugün Anadolu'da “*ören, viran ve höyük*” kelimeleriyle oluşturulmuş birçok birleşik yer ismi bulunmaktadır ki, bunlar Anadolu'nun Bizans dönemindeki durumunu açık bir şekilde göstermektedir³⁹. Buna karşılık, aynı Anadolu'da Türk hâkimiyeti döneminden kalma “*âbâd*” ve “*yeni*” kelimeleriyle teşkil olunmuş pek çok köy ve kasaba ismi vardır ki, bunlar da harap ve perişan durumda olan yerlerin nasıl şenlendirilip, imar

³⁸ bkz. Köylerimiz, 1982.

³⁹ Akören (Akviran), Bayramören, Belören, Bozüyük, Üzümlören, Pamukören, Gökören, Gökçeören, Arımlören, İkizören, Sekiören, Ağaören, Gölören, Tepeviran, Karaviran, Yassıviran, Yaverviran, Boşhöyük, Alacahöyük, Yassahöyük, Karacahöyük, Göbekören (Göbekviran), Gülören, Gülviran, Hüyük, Karacaören (Karacaviran), Keçi (Kıç)ören, Kurucaviran, Murathüyükü (Musabeyli), Örenşehir (Viranşehir: Urfa, Bolu, Kayseri), Ören (Kemerdere), Örencik (Virancık), Yalhöyük vb. gibi.

edilmiş olduğuna işaret etmektedir⁴⁰.

Kaynaklar

- ANNA KOMMENA (1996), *Alexiad*, (Çev. B. Umar), İstanbul.
- ANONİM SELÇUK-NÂME (1952), *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, (Yay. ve Çev. F. N. Uzluk), Ankara.
- EBU BEKR-İ TİHRÂNÎ (1993, 2001), *Kitâb-ı Diyârbekriyye, I. ve II. Cüz*, (Yay. N. Lugal-F. Sümer, Çev. M. Öztürk), Ankara.
- EBU'L-FEREC (1945), *Ebû'l-Ferec Tarihi, I*, (Çev. Ö. R. Doğrul), Ankara.
- EL-BUNDARÎ (1943), *Zübetü'l-Nusre, İran ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Çev. K. Burslan), Ankara.
- GÖKALP, Ziya (2007), *Kitaplar, I*, İstanbul.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman (2002), "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler", *Türkler*, VI, s. 358-364.
- H. NİHAL (Atsız)-AHMED NACÎ (1926, 2005), "Anadolu'da Türklere Ait Yer İsimleri", *Türkiyat Mecmuası*, s. 243-260; *Turan*, 3, s. 175-184.
- İBNÜ'L-ESİR (1987), *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Çev. A. Özaydın), IX, X, İstanbul.
- İBNÜ'L-EZRAK (1992), *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi*, Erzurum.
- İBNÜ'L-KALANİSÎ (1908), *Zeyl Târih Dimâşk*, (Yay. Amedroz), Leiden
- KAFESOĞLU, İbrahim (1973), *Sultan Melikşah*, İstanbul.
- KARADOĞAN, Ahmet (2002), "Ad Bilimi Perspektifinden Anadolu'nun Türkleşmesi Sürecine Bir Bakış", *Türkler*, VI, s. 283-287.
- KAŞGARLI MAHMUD (1939-1941), *Divânü'l-Lügati't-Türk*, I-III, (Çev. B. Atalay), Ankara.
- REŞİDEDDİN FAZLULLÂH (1960), *Câmiü't-Tevârih*, II, (Yay. A. Ateş), Ankara.
- SEVİM Ali (İBNÜ'L-ADİM) (2005), "İbnü'l-Adım'in Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 607-776", Ankara.
- SEVİM, Ali (2005), "Artukluların Soyu ve Artuk Beyin Siyasî Faaliyetleri", *Makaleler*, II, s. 127-159, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", *Makaleler*, I, Ankara, s. 449-474.
- SEVİM, Ali (2005), "Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", *Makaleler*, III, Ankara, s. 225-236.
- SEVİM, Ali (SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ) (1999), "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III, Sultan Melikşah Dönemi", *Belgeler*, XX, Ankara, s. 1-75.
- SEZEN, Tahir (2006), *Osmanlı Yer Adları*, Ankara.
- SÜMER, Faruk (1972), *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara.

⁴⁰ Akâbâd (Akçaova), Akçaâbâd, Akşehirâbâd (Suşehri ovası), Artukâbâd (Artova), Bozâbâd (Bozova), Cennetâbâd (Taşburun), Hamidâbâd (Çine), Çölâbâd, Denizâbâd (Denizova), Eceâbâd, Felekâbâd (Eğirdir), Karaâbâd (Karaova), Karacaâbâd, Kuzâbâd, Murtazaâbâd (Mürted), Ovaâbâd, Söğütâbâd, Boyâbâd, Sökmenâbâd, Şehrabâd, Taşâbâd (Taşova), Uluâbâd, Yabanâbâd (Kızılcahamam), Yalakâbâd (Yalova), Yeniköy, Yenişehir, Yenikent, Yenipazar vb. gibi.

- SÜMER, Faruk (1975), “Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, s. 197-207.
- SÜMER, Faruk (1990), *Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Ankara.
- SÜMER, Faruk (1993), “Diyarbakır Şehri Yönetimi ve Yöresinde Inal Oğulları Beyliği”, *I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya, s. 111-117.
- SÜMER, Faruk (1999), *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, İstanbul.
- TURAN, Osman (1973), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul.
- TURAN, Osman (1980), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul.
- URFALI MATEOS (1987), *Urfalı Mateos Vekayı-Nâmesi*, (Çev. H. D. Andreevyan), Ankara.
- YINANÇ, Mükrimin Halil (1979), *İslâm Ansiklopedisi II*, Bitlis Mad., İstanbul, s. 661-664.
- YINANÇ, Mükrimin Halil (1979), *İslâm Ansiklopedisi III*, Diyarbakır Mad., İstanbul, s. 605-625.
- ZAHÎREDDÎN NİŞÂBURÎ (1332), *Zeyl-i Selçuk-nâme*, (Yay. Ebû Hamid Muhammed bin İbrahim), Tehran.